

Nieuwsbrief Signum 6, nr 1-2
(1994)

1. G. Reese, *Music in the Renaissance* (New York [revised edition] 1959), 355. Zie voor over de Souerledekens: A. Soeting, 'De "Souerledekens" en hun meerstemmige zettingen', in *Erelieds: tijdschrift voor liturgie* 17 (1983), 49-60.
2. J.H. Giskes en A.G. Soeting, 'De Psalmen Davids van Cornelis Symonsz. Bos-coop', in *Erelieds* 18 (1984), 99-109.
3. *Een compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de kerken* (Amsterdam 1977).

ARMOEDE IN OVERVLOED

B.J.P. van Bavel, *Goederenvererving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum/Venoren 1993). 628 pp. ISBN 90-6550-250-3. f 125,-.

628 pagina's is heel wat voor een monografie over de bezitsgeschiedenis van één klooster. Het gaat dan ook niet om een instelling van duizend-in-een-dozijn maar om een van de oudste en tevens ook rijkste norbertijner vestigingen in Nederland, de abdij Mariënweerd aan de Linge. De stichting van dit klooster werd gerealiseerd in 1129, zo een negen jaar na de totstandkoming van het huis te Premontre, waar de orde haar oorsprong had. Mariënweerd past daarmee in de reeks vroege norbertijner stichtingen in Noord-Frankrijk en de Lage Landen, waarvan het succes op zowel spiritueel als materieel gebied de tijdgenoten heeft verbaasd. Vrijwel alle vroege premonstratenzer vestigingen groeiden in betrekkelijk korte tijd uit tot imposante abdijen die qua bezitsomvang de oude benedictijnse kloosters naar de kroon staken. Zij deden het in dit opzicht haast net zo goed als de huizen van de cisterciënzers.

Nu wordt het economisch succes van de volgelingen van Bernard al meer dan een eeuw lang intensief bestudeerd, vooral in de ons omringende landen. Voor de laatste decennia kunnen de namen worden genoemd van onderzoekers als Wiswe, Roehl, Rösener, Higounet en Brittain Bouchard. Volgens hun bevindingen moet de sleutel tot de cisterciënzer expansie niet gezocht worden in aurtarke, isolement en ontginningsprestaties van conversen, maar in de flexibele toepassing van een systeem van eigen exploitatie en marktproductie met ratonelle herinvestering in grondbezit, en dat in een opgaande tijd waarin zich de *Verkehrswirtschaft* begon te ontwikkelen. Dat deze conclusies ook zouden opgaan voor de premonstratenzers, die in de handboeken meestal in één adem

met de cisterciënzers worden genoemd, is wel vaak verondersteld maar nooit echt aangetoond. Enkele uitzonderingen daargelaten ontbreken seriëuze bezitshistorische monografieën voor de orde van Prémontre.

Een studie over Mariënweerd zou dus een aanzet kunnen geven tot een vergelijking tussen de cisterciënzer en premonstratenzer bezitsontwikkeling, in vroege en latere tijden. Of moet ik schrijven: zou hebben kunnen geven? Wie zich voor de genoemde problematiek interesseert, vindt veel van zijn gading in Van Bavel's dissertatie. De auteur heeft er zijn vertrekpunt echter niet in gekozen. Zijn doelstelling is beperkt gebleven tot het leveren van een bijdrage aan de bezitsgeschiedenis van één abdij, zij het dan van een heel belangrijke. Anders dan in de encyclopedische overzichten van de Germania Sacra-reeks wordt daarbij ruim aandacht geschonken aan context en conjunctuur. Dat neemt niet weg dat in de gekozen opzet wat de hoofdlijnen betreft het descriptieve element overheerst. Zie ik het goed, dan problematiseert de auteur vooral op het niveau van het hoe en het hoeveel.

Mogen onderwerpskeuze en vertrekpunt dus klassiek en misschien zelfs oudwetsheten, de compositie is dat niet. Van Bavel kiest voor een zuiver thematische benadering in plaats van een chronologische. Het pièce de résistance wordt gevormd door drie lijvige hoofdstukken waarin achtereenvolgens de goederenvererving, het goederenbeheer en het algeheel financieel-economisch beheer beschreven worden. Ze volgen op een inleidend hoofdstuk met een brekrop overzicht van de abdijgeschiedenis en een uitvoerige bespreking van het overgeleverde bronnenmateriaal. In de praktijk biedt de gevolgde thematische indeling wel een chronologisch verloop. De goederenvererving speelde zich af in de 12e, 13e en 14e eeuw, terwijl het te reconstrueren gedeelte van goederenbeheer en beheersresultaten, bij gebrek aan bronnen voor de vroege periode, hoofdzakelijk op de 15e en 16e eeuw betrekking heeft. Dat levert een compositorisch probleem op, omdat er in de vroege periode natuurlijk ook sprake was van goederenbeheer, waarvan de resultaten een niet onbelangrijke rol moeten hebben gespeeld bij de bezitsvererving. Dat wordt door de auteur praktisch, maar niet helemaal bevredigend opgelost door het pre-15e-eeuwse beheer deels bij de paragraaf over de evolutie van de goederenvererving en deels bij de voorgeschiedenis van het latere goederenbeheer onder te brengen. Een groot voordeel van deze thematische benadering is dat afzonderlijke bronnenproblemen, lange-termijnontwikkelingen en economisch-technische, juridische en institutionele aspecten diep uitgespit en helder belicht kunnen worden. Een nadeel is dat er na elk thema op en neer in de tijd gereisd moet worden, waardoor de lezer bij herhaling kennismaakt met steeds dezelfde kloosteroversten en algemene ontwikkelingen. Nu kan een scheufile déjà-vu de smaak soms aardig versterken, maar in de hoofdstukken III en IV waarin de 15e en 16e eeuw afwisselend behandeld worden, werd het mij hier en daar te veel. Misschien komt dat omdat de auteur uit didaktische overwegingen de situatie elke keer opnieuw uitlegt. Zo wordt, om een willekeurig voorbeeld te nemen, op p. 537 geschreven dat er in 1417 een nieuwe abt was aangetroten, Hendrik de

Zwart, ... *die eveneens zijn toevlucht nam tot de verkoop van enkele abdijgoederen*, alsof de lezer dat nog niet wist van de pp. 477-478 en 502-504, waar uitgebreid wordt ingegaan op de beheersproblemen van deze kloosteroverse.

Deze opmerkingen laten onverlet dat er veel belangrijks en wetenswaardigs in dit proefschrift te vinden is. Dat begint wat mij betreft op p. 80 e.v. waar de betrouwbaarheid van de oudste Mariënweerder oorkonden getoetst wordt. Op vakkundige en heldere wijze zuivert de auteur ze van de hyperkritische blaam die er door de legendarische Utrechtse hoogleraar Oppermann en zijn leerling Bouman op was geladen. Daarmee is de weg vrijgemaakt voor een onbekommerd gebruik van deze stukken voor de geschiedenis van Mariënweerds goedervererving.

Interessant is de schets van de stichting en vroege begunstiging van Mariënweerd. Het klooster werd gedoteerd door de familie Van Cuijk, die op dat moment een uiterst sterke, potentieel-landsheerlijk positie in het rivierengebied bekleedde. Andries, bisschop van Utrecht, en Godfried, proost van Xanten, maakten er deel van uit. Met de analyse van hun begunstiging wordt een nieuw licht geworpen op de toenmalige Cuijke perspectieven. Mariënweerd had bij wijze van spreken een gratieijk huisklooster kunnen worden, als de machtspositie der Cuijken niet zou zijn ingestort door hun onbezonnen liquidatie van Floris de Zwart in 1133. Veel hinder heeft de jonge abdijs van die gebeurtenis niet ondervonden. Integendeel, zij wist er zelfs van te profiteren omdat zij in het nu ontstane machtsvacuüm kon rekenen op de gunsten van naburige landsheren, bijvoorbeeld van de graven van Holland. Van Bavel weet aannemelijk te maken dat vooral in de 13e eeuw een aantal van hen via hun uit Brabant afkomstige echtgenotes het klooster actief hebben ondersteund om goodwill te kweken voor een mogelijk Hollands gezag in deze grensregio. Uiteraard speelden ook religieuze overwegingen en individuele sympathieën een rol. Maar dat het politieke element overleerste, blijkt hieruit dat het na 1265 snel gedaan was met de Hollandse vrijgevigheid, toen Gelre zijn territorium definitief had afgebakend en ook Mariënweerd daarbinnen had weten te trekken.

Na een logisch excurs over de betrekkelijk onafhankelijke rechtspositie van Mariënweerd, volgt binnen dit hoofdstuk een krap bemeten maar belangrijke paragraaf - misschien wel de belangrijkste van het hele boek - over de evolutie van de goederenvererving. Eerlijk gezegd had ik deze pas verwacht nadat de *andere aspecten van de goederenvererving* aan de orde waren gesteld, handelend over het gebruik van onvruchten en de uitgifte van lenen en tinnen. Hoe dan ook, deze op een kwantitatieve analyse van de schenkings- en aankoopgegevens steunende paragraaf bevat opmerkelijke resultaten. Men vindt ze sprekend weergegeven in de grafiek op p. 205. Daaruit blijkt dat Mariënweerd een zeer groot deel van haar bezit eerst in de eerste helft van de 14e eeuw heeft verworven. Dat is bijzonder omdat de meeste kloosters die in de 12e eeuw tot stand kwamen hun domein reeds in de eerste eeuw van hun bestaan wisten te vormen; nadien werd er ter afronding vaak wel wat bij gekocht, maar dat betrof toch geen substantiële oppervlakten.

Van Bavel zoekt het antwoord op de vraag naar het waarom in de succesvolle overschakeling van het systeem van eigen exploitatie naar een systeem van verpachting. Het valt inderdaad op dat de abdijs grote stukken land aankocht in dezelfde tijd dat zij haar domein op grote schaal in huur uitgaaf. Nu zijn synchrone verschijnselen niet altijd meteen causaal met elkaar verbonden. Het was daarom overtuigender geweest wanneer de auteur bovengenoemde ontwikkelingen voor een aantal soortgelijke instellingen had kunnen bevestigen. Hij signaleert wel dat veel andere Nederlandse en Belgische kloosters in de eerste helft van de 14e eeuw op verpachting overgingen, maar gaat daarbij niet na of zij tegelijkertijd ook een bezitsaanwas wisten te realiseren. Eerder, op p. 210, meldt hij - zij het voor een aantal andere abdijen - dat de verwerving elders al eerder gestopt was. Daaruit maak ik op dat de gelijkijdigheid van bezitsaanwas en verpachting bij Mariënweerd een unieke, en nog steeds raadselachtige combinatie vormde.

Waar haalde Mariënweerd het geld voor al die vroeg-14e-eeuwse aankopen vandaan? Toch niet alleen uit hoge pachtgelden. Op p. 206 wijst de auteur in een ander verband op een belangrijke testamentaire schenking van 1100 pond door de graaf van Gelre uit 1335. Toevallig is het testament waarin deze schenking gedaan werd, bewaard gebleven. Voor andere soortgelijke stukken geldt dat niet. Het Mariënweerder cartularium bevat als verzameling rechtstreeks geen testamenten of oorkonden waarin eenmalige geldschenkingen werden gedaan. Ook intrudedeschenkingen zijn er niet in geregistreerd. Men kan er dus niet de complete begunstiging van een klooster uit reconstrueren. En omdat Mariënweerd behalve als grootgrondbezitter tevens als gebedsinstelling functioneerde, bij wie men zich ook contact kon verzekeren tegen de risico's van het hiernamaals, moet er rekening worden gehouden met een begunstigingsstroom (of was het niet meer dan een stroompje?) die niet zijn neerslag in het cartularium of in een der andere bewaard gebleven Mariënweerdse bronnen heeft gevonden.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat Mariënweerd alleen of voor een belangrijk deel kon expanderen dankzij een grote faam als bedehuis. Het valt echter niet uit te sluiten dat het religieuze element een factor van betekenis heeft gevormd naast de economische en politieke factoren waar Van Bavel de nadruk op legt. Het is in dit verband jammer dat de religieuze ontwikkeling van Mariënweerd in de rest van het boek ook buiten beeld blijft. Zij had wel enige aandacht verdiend, zeker ook in verband met het synchrone verschijnsel van het economisch herstel in de tweede helft van de 15e eeuw en de doorvoering van hervormingsmaatregelen door abt Anton van der Plancken.

Het hoofdstuk over de goederenvererving wordt besloten met een paragraaf over Mariënweerds ontginningsactiviteiten. Op overtuigende wijze wordt daarin duidelijk gemaakt dat de abdijs aan de Linge, evenmin als tal van norbertijner zusterinstellingen kon bogen op grote ontginningsprestaties. Het beeld uit de recente cisiercenzuren en ook norbertijner literatuur wordt daarmee voor Mariënweerd bevestigd. Ideaal en werkelijkheid waren ook hier niet met elkaar in

overeenstemming. Zowel norbertijnen als cisterciënzers zagen zichzelf graag als ascetische en wereldmijdende kloosterlingen. In de praktijk zaten ze met hun kloosters en kerngoederen toch middenin de bewoonde en reeds lang in cultuur gebrachte wereld, al was het maar omdat ze voor de verwerving van dat bezit afhankelijk waren van de elite, die daar gegoed en gevestigd was.

De landbouwkundige prestaties van Mariënweerts norbertijnen lagen op een ander vlak. Zij zouden (p. 279) gelegen hebben in een *reconstruïcie van het platteland* door de vorming van omvangrijke en relatief compacte goederencomplexen middels een langdurig volgehouden en consistente aankooppolitiek. Dat klinkt heel aannemelijk, al wil ik er wel aan toevoegen dat we daar in het boek geen gedetailleerde historisch-geografische demonstraties per uithof vinden.

Zoals reeds vermeld, is het bijna 200 bladzijden lange derde hoofdstuk - een boek op zichzelf - vrijwel geheel gewijd aan het goederenbeheer in de 15e en 16e eeuw. Omdat de inkomsten uit tienden na ca. 1400 weinig omvangrijk waren en het eigen bedrijf in deze tijd beperkt was tot de met dienstpersoneel uitgebate abdijhoeve en een enkele uithof, waarvan de opbrengsten de behoeften-in-natura moesten dekken, gaat het vooral over pachten: over vormen, prijzen, opbrengsten, enzovoorts, alles op basis van de prachtige pachtboeken die voor Mariënweerd overgeleverd zijn. Hier zien we de auteur op zijn best. Na een overzicht van het bezit omstreeks 1400, helaas zonder kaartjes - de afbeelding op p. 276 is wel heel globaal - weet hij op voorbeeldige wijze de ontwikkeling van de pachtadministratie te schetsen en de verpachtingspolitiek van Mariënweerd te analyseren. Daarbij blijkt dat de abdij haar pachters bij betalingsachterstanden in het algemeen coulant behandelde. Pachtprizen werden uit rationele overwegingen ook niet gemaximaliseerd. Ze waren verhoudingsgewijs laag, wat onder meer te maken heeft met de grote afstand van de pachtgoederen ten opzichte van de steden. Interessant is verder de schets van de pachters. De 1700 morgen pachtgrond van Mariënweerd rakte in de loop van de 15e en 16e eeuw in toenemende mate geconcentreerd in de handen van een kapitaal-krachtige groep boerenondernemers. In een excurs op p. 411 e.v. wordt uiteengezet dat dit ingrijpende gevolgen had voor de sociale structuur in de Lingestreek moet hebben gehad.

De financiële resultaten van het pachtgoederenbeheer voor de abdij zelf komen in het laatste hoofdstuk aan de orde. Buitengewoon helder en exemplarisch zijn daarin de inleidende paragrafen over de organisatie en administratie van het klooster. Een ieder die informatie aan een laat-middeleeuwse financiële administratie wil ontworstelen, zal dit gedeelte met vrucht raadplegen. De analyse van beheersresultaten en vermogensontwikkeling die hier op volgt, is bij gebrek aan voldoende serieel rekeningsmateriaal gebaseerd op een overzicht van de bezwaring en verkoop van bezittingen. Het is een wat ruwe maar alleszins aanvaardbare benaderingswijze, een pendant als het ware van het in hoofdstuk II gepresenteerde onderzoek naar de goederenverwerving. Daarbij worden de drie belangrijkste vormen van bezitsvervreemding behandeld, te

weten de verpanding, de bezwaring met lijf- en erfrenten, en de verkoop. Eerlijk gezegd begrijp ik niet goed waarom deze vormen in hun toepassing en uitwerking elk apart beschreven moeten worden. Uit het verhaal blijkt immers duidelijk dat ze complementair werden gebruikt. En ook de volgorde is niet logisch. Verpanding is immers een verdergaande vorm van bezwaring dan renteverkoop.

Het algemene beeld dat uit dit overzicht oprijst, is vrij helder. De abdij was door de dramatisch dalende pachtopbrengsten in de laatste decennia van de 14e eeuw gedwongen haar bezittingen sterk te bezwaren. Sommige oversten zochten de oplossing in het afsloten van bezittingen; zelfs enkele uithofcomplexen verwisselden geheel van eigenaar. Anderen gingen over tot verpandingen op grote schaal. Omstreeks 1440 was niet minder dan 700 van de 1700 morgen pachtgrond op deze wijze bezwaard. Dankzij een gunstige economische conjunctuur en een kundig beheer konden de panden na verloop van tijd bijna allemaal gelost worden. Van Bavel besteedt hier overigens niet alleen aandacht aan de pandlossers, maar ook aan de pandhouders, en dan vooral aan de groep welgestelde schildboortigen uit de directe omgeving (40%); de overige 60% blijft buiten beeld) die fortuin hadden gemaakt via hertogelijke ambten. Ook de rentekopers passeren de revue. Opvallend is dat zich onder hen in de eerste helft van de 15e eeuw - vóór de doorvoering van hervormingsmaatregelen door de orde - een groot aantal Mariënweerder kanunniken bevond.

De tweede grote bezitscrisis brak aan in de jaren 1566 en 1567. Anders dan het domein van veel andere abdijen was dat van Mariënweerd ten tijde van de sequestratie geslonken tot een derde of een vierde van het oorspronkelijke geheel. De dramatische bezitsvervreemding die daarmee annex was vraagt om een verklaring. Volgens de conclusie op p. 562 moet die niet gezocht moet worden in economische factoren maar in politieke en religieuze. Dat zal de lezer wel niet verbazen maar is toch een zinvolle constatering. Mariënweerts goederen waren door het verkwisende beleid van de prachtigevende abt Peter van Zuyren in de economisch gunstige jaren vijftig en zestig bovenmatig zwaar belast. En dat brak de abdij op toen de nood aan de man kwam in de tijd der Troebelen, zeker waar de abdij door haar ligging in het strategisch belangrijke rivierengebied meer dan andere Nederlandse kloosters van de oorlogswolven te verduren kreeg.

Het boek sluit af met een uitgebreide samenvatting en een soort slotbalans waarin nog eens wordt nagegaan welke interne en externe factoren de positie van Mariënweerd als grootgrondbezitter uiteindelijk hebben beïnvloed. De conclusie is dat de sociaal-economische ontwikkeling en de politieke constellatie belangrijker waren voor Mariënweerts bezitsompleoening dan ordesstatuten en religieuze idealen. Daaruit volgt dat de abdij als grootgrondbezitter zich in weinig onderscheidde van andere grondbezitters in de naaste omgeving. Zij heeft zelf op de economische ontwikkeling van die omgeving nauwelijks invloed uitgeoefend.

Alles overziende wil ik Van Bavel's boek een nuttige en informatieve studie noemen. In het voorgaande zijn wel een paar punten van kritiek aangestipt, waaraan ik er nog één wil toevoegen. Het comparatieve element is waar het om andere kloosters gaat - en dan niet alleen van Prémontré maar ook van andere orden - onvoldoende aangezet, ook als we er rekening mee houden dat vergelijking niet tot de doelstelling van de auteur behoorde. Het lijkt alsof Van Bavel zijn verkenningen op dit terrein eerst in een laat stadium heeft aangevat. Anders kan ik niet verklaren waarom hij behalve de studies van de al genoemde Rössener en Brittain Bouchard over de cisterciënzer *Wirtschaftsführung* de belangrijke artikelen van Higoumet en Lohmann over de premonstratenzer bezitsuitbating heeft gemist¹. Met een wat grondiger oriëntatie zou hij vermoedelijk ook niet het benedictijner dubbelklooster Dikinge in Drenthe als een cisterciënzer abdij hebben aangeduid (p. 220; of is dit een ongelukkige verschrijving?).

J. A. Mol

NOTEN

1. W. Rössener, 'Zur Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Hochmittelalter', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 30 (1982) 117-148; C. Brittain Bouchard, *Holy Entrepreneurs. Cistercians, knights and economic exchange in twelfth-century Burgundy* (Ithaca/Londen 1991); Ch. Higoumet, 'Les types d'exploitations cisterciennes et prémontrées du XIIIe siècle et leur rôle dans la formation de l'habitat et des paysages ruraux', in: *Paysages et Villages neufs du Moyen-Age* (Bordeaux 1975) 177-184, en D. Lohmann, 'Die Wirtschaftsförderung der Prämonstratenser im hohen und späten Mittelalter', in: H. Patze, (ed.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter I* (Sigmaringen 1983) 205-240.

SIGNALEMENT

B. R. DE MELKER

LAAT-MIDDELEEUWSE KLOOSTER- EN GASTHUISLEGGERS

Een van de markantste uitingen van devotie is de begunstiging van geestelijke, kerkelijke en charitatieve instellingen. In de Nederlanden liggen de bronnen voor de geschiedenis van deze begunstiging wat de late Middeleeuwen betreft welhaast voor het oprapen. Twee bronmentypen trekken daarbij doorgaans de meeste aandacht. Oorkonden lichten ons in over schenkingen aan kloosters, kerken en gasthuizen. Het betreft dan vooral onroerend goed of bepaalde rechten. Wie juist op zoek is naar de herkomst van het kleine goed en naar de door de vroomheid van derden verkregen aalmoezen kan zijn hart ophalen aan rekeningen.

Vanzelfsprekend kunnen deze twee bronmentypen geen volledig beeld geven van de begunstiging van een bepaalde instelling. Niet alleen de onvollledige overlevering van deze bronnen is daar debet aan, maar ook hun letterlijke eigenaardigheden. Het daardoor beperkte beeld kan met behulp van andere bronnen aangevuld worden. Een bronmentype dat daarvoor in aanmerking komt, is de legger. Een legger is een staat van bezittingen waaruit een instelling of een persoon vaste inkomsten trekt en/of waaruit vaste lasten voortvloeden.

Het zal duidelijk zijn dat een legger een belangrijke bron is voor de bezitsgeschiedenis van een klooster, kerk of gasthuis. Dat hij waarde kan hebben voor de begunstigingsgeschiedenis van zo een instelling lijkt op het eerste gezicht minder voor de hand te liggen. Toch is dat soms het geval. De Amsterdamse archieven bevatten drie leggers die elk op een zeer eigen wijze het beeld van de Amsterdamse devotie in de late Middeleeuwen zoals dat uit oorkonden en rekeningen naar voren komt, weten te nuanceren. Dat zijn de oudste legger van het Oude Gasthuis (Gasthuizen, inv. nr 6) en de twee opeenvolgende leggers van het Karthuizerklooster (Burgerweeshuis, inv. nr 111, dln 2-3). Aan de hand van deze drie zal aangegeven worden op welke wijze een legger behulpzaam kan zijn bij bezitsreconstructies en onderzoek naar begunstigingspatronen. Tevens zullen enkele onderzoekstechnieken summier toegelicht worden. Het is niet de bedoeling volledig verslag te doen van het verrichte analytische onderzoek; de methodiek en de hulpmiddelen staan centraal. Maar alvorens op de Amsterdamse leggers in te gaan, eerst enkele trucs en tips voor de analyse van leggers in het algemeen.